

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI

Dilin lüğət tərkibindəki bəzi sözlər zaman keçdikcə unudulur və ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Belə sözlərə köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər) deyilir. Keçmiş həyat və məişət tərzilə bağlı olan köhnəlmiş sözlər tarixizm adlanır. Məsələn: dəbilqə (dəmir papaq), çarıq (gön ayaqqabı), daqqa (dəri papaq), darğa (şəhər, vilayət hakimi), toppuz (başı girdə çəməq, qədim silah növü), güyüm (iri mis qab), təknə (ağac kütüyündən hazırlanmış iri qab), yasavul (keçmişdə polis nəfəri), gırvənkə (çəki vahidi), xurcun (ikigözlü heybə - torba), kəndxuda (kəndin başçısı), baqqal (ərzaq malları satan dükənçi) və s.

Klassik ədəbi əsərlərdə işlənən və hazırda unudulan köhnəlmiş sözlərə isə arxaizmlər deyilir. Məsələn: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, Q.Bürhanəddin və İ.Nəsimi şeirlərində işlənən ayıtmaq (demək, söyləmək), tanıq (şahid), sayru (xəstə), güz (payız), us (ağıl), əsən (sağ, salamat), əsrük (sərxoş), altun (qızıl), damu və ya tamu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), ün (səs), nəsnə (şey), arı (təmiz), suç (günah), danla (sabah), duş (yuxu), ayaq (qədəh) və s. kimi sözlər arxaizmlərdir.

Dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi üçün süni olaraq sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilər. Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi məna ilə, xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi ilə bağlı olur. Bütün bunlara əsasən də sözün köhnəlməsi obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxır.

Bəs köhnəlmiş sözlər necə müəyyən edilir? Bu qrup sözlərin müəyyənəşdirilməsi üçün əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Köhnəlmiş hər bir söz dilin bugünkü vəziyyəti ilə yoxlanılır, onun nə dərəcədə işlənilib-islənmədiyi aydınlaşdırılır. Köhnəlmiş söz müəyyənəşdirilərkən tarixilik prinsipi əsas götürülür. Yəni hər bir fakt tarixilik cəhətdən yanaşılır. Məsələn, XIX əsrdə M.F.Axundovun əsərlərində yüz- başı, murov, yasavul və s. kimi sözlər işlənilmişdir. Bu sözlər hazırkı dövr üçün köhnəlmişdir. Lakin XIX əsrdə bunlar fəal istifadə olunan adi sözlər idi. Deməli, bu və ya başqa söz bir dövr üçün adi, digər dövr üçün arxaik ola bilər.

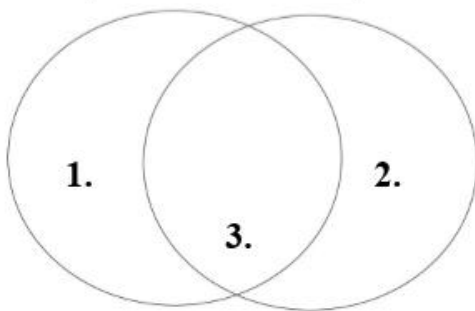
Orta məktəblərin dərslərində leksika bəhsi, eləcə də köhnəlmiş sözlər barəsində V sinif Azərbaycan dili dərslərində "Niyə belə deyirik?" başlığı altında ilkin qısa məlumat və mətn üzrə çalışmalar verilmişdir. Verilən tapşırıqlar və nəzəri biliklər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olsa da, yuxarı siniflərdə köhnəlmiş sözlər bəhsinə o qədər də toxunulmamış, bu bəhsin incəlikləri aşılınmamışdır. Dərs prosesi zamanı şəkillərdən, slaydlardan istifadə etmək dərslərin daha fəal təşkilinə gətirib çıxaracaqdır. Tədqiqatın aparılması mərhələsində qruplarla iş üsulundan istifadə edərək şagirdləri 2 qrupa ayırmaq olar.

V sinif Azərbaycan dili dərslərində köhnəlmiş sözlərin tədrisi üçün 3 saat ayrılır. Bu dərslərdə ümumişləkliyini itirən, amma xalq yaradıcılığı nümunələrində həmişə yaşıyan köhnəlmiş sözlər barəsində nəzəri informasiyalar verdikdən sonra mövzunun tamamilən başa düşülməsi üçün ədəbiyyat dərslərinə inteqrasiya edərək aşıq yaradıcılığında özünü göstərən nümunələrə üz tuta bilərik.

Aşağıda eyler-venn diaqramına əsasən köhnəlmiş sözlərin ümumişlək sözlərlə ortaq və fərqli cəhətlərini mənimsəməyə xidmət edən tapşırıq nümunəsinə nəzər salaq.

Köhnəlmiş sözlər

Ümumişlək sözlər

Sözlər : ayna, dəbilqə, əppək,**kəpənək, ayaq, uçmaq, güz, əsr, abbası, masa,****yarpaq, əsən, arı, ər**

Tapşırıq 1: Sözləri eyler-venn dairəsinə əsasən düzgün yerləşdirin

Yuxarıda göstərdiyimiz bu tapşırıq V sinif şagirdlərinin yaş səviyyəsinə uyğundur. Şagirdlərin müəllim tərəfindən verilən yeni məlumatları daha yaxşı mənimsəməsi üçün biliklərini tətbiq etməli olduğu tapşırıq nümunə ola bilər. Bu tapşırıqın dərslərin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində icrası məqsədəuyğundur. Köhnəlmiş sözlərin bəziləri hazırda dialektlərimizdə istifadə olunur. Bu sözlər bir zamanlar ədəbi dilimizdə istifadə olunmuş, daha sonra dildən çıxdığı üçün köhnəlmiş sözlər, ədəbi dildən çıxaraq müxtəlif dialektlərdə qaldığı üçün həm də dialekt sözlər hesab olunur. Nümunələrə diqqət edək düş-yuxu, anarı - o tərəf, becid-tez, əsrük-sərxoş, hancarı - necə və s. Bugün becid sözü Bakı, Naxçıvan dialekti də digər sözlər isə Qazax, Borçalı dialektlərində aktiv istifadə olunur.

Köhnəlmiş sözlərin tədrisi zamanı söz assosiasiyası metodundan istifadə etmək olar. Bu üsuldən istifadə edilərkən öyrəniləcək mövzuya aid əsas söz (və ya söz birləşməsi) lövhəyə yazılır. Şagirdlər həmin söz ilə bağlı ilk xatırladıqları

fikirləri söyləyir və həmin fikirlər müəllim tərəfindən lövhəyə yazılır. Mövzu ilə bağlı olan sözlər deyilən fikirlərin arasından seçilir və əlaqələndirilir, onlardan anlayış və yaxud ideya çıxarılır. Bu anlayış əsasında yeni materialın öyrənilməsinə başlanılır. Bu üsul həm də şifahi formada tətbiq edilə bilər.

Dərsin motivasiya mərhələsində müəllim lövhəyə dinar, dirhəm, abbası, axça kimi sözlər yazır və bu sözlərin oxşar cəhətlərini tapmaq şagirdlərə tapşırılır. Şagirdlər müxtəlif versiyalar irəli sürürlər. Bu versiyalar müzakirə olunur və nəticədə bu sözlərin hazırda heç birinin indiki dövrdə işləmədiyi qərarına gəlinir. Çünki bu sözlər tarixi, siyasi səbəblərdən dilimizdə bir müddət pul vahidi adları olmuş, sonra isə tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılması mərhələsində ANLAYIŞIN ÇIXARILMASI üsulundan da istifadə etmək dərsin mənimsənilməsinə daha da asanlaşdırar. Bu üsul oyun- tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapırlar. Əgər şagirdlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır.

Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapilib-tapılmamasını hamıya çatdırır və kartoçkalarda yazılan sözləri açıqlayır.

Müəllim lövhəyə və ya iş vərəqlərinə müxtəlif tarixizmlərin adlarını yazır və şagirdlər bu tarixizmlərin ortaq xüsusiyyətlərini tapırlar. Məs.

Əba, çuxa, çarığ, dəbilqə - geyim

Dinar, dirhəm, axça - pul vahidi

Onbaşı, minbaşı, xan, şah, vəzir - vəzifə

Belə ki, bu üsuldan həm qruplarla, həm də kollektivlə işləyərkən istifadə etmək olar. Söylədiklərimizə nümunələr əsasında aydınlıq gətirək: Arxaizm deyəndə bu gün dildə işlənməyən, lakin əvəzində onların mənasını verən sözlər nəzərdə tutulur. Yəni məna qalır, onu ifadə edən söz dəyişir. Məsələn: ayıtmaq (demək), əsən (sağ, salamat), uçmaq (cənnət), ayaq (qədəh), nəsnə (əşya), us (ağıl) və s.

Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar yaranan sözlər isə tarixizmlər adlanır. Tarixizmlərdə anlayışla yanaşı, onu ifadə edən söz də köhnəlir. Məsələn: xan, töycü, sovet, mülkədar, qlava, hampa, bolşevik, katta, menşevik, darğa, dinar və s.

Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün dialektlərdə də işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənilib, sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər adlanır. Məsələn: hancarı (necə), duş (yuxu), əsrük (sərxoş), anarı (o tərəf), becid (tez- tələsik) və s. “Becid” sözü bu gün Bakı dialektində, qalan sözlər isə Qazax- Borçalı bölgəsində fəal işlənir

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1968, 262 s.
2. Balyev H., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, 2016, 403 s.
4. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2013, 493 s.
6. Kərimov, Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası (Dərslük). Bakı: Kövsər, 2011, 564 s.

Açar sözlər: köhnəlmiş sözlər, tarixizm, arxaizm, təlim üsulları, venn diaqramı, anlayışın çıxarılması və s.

Ключевые слова: устаревшие слова, историзм, архаизм, методы обучения, диаграмма Венна, вывод понятия и т.

Д.

Key words: obsolete words, historicism, archaism, training methods, Venn diagram, derivation of understanding, etc.

Xülasə

Dil ictimai hadisə olduğu üçün bütün tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onda əks olunur. Zamanla bəzi məfhumlar dəyişib yox olur, onları bildirən sözlər isə köhnələrək öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Bu cür sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Arxaizmlər yunan dilindən tərcümədə (archalos) “qədim” mənasını verən “archašcos” sözündən əmələ gəlmişdir. “Arxaik” sözü mənşəcə yunan dilində “arxaios” (ilk, ən qədim) və “ikos” şəkilçisindən törəmişdir. Əslində, dilçilikdə arxaizmlər neologizmlərin antonimi olaraq qəbul edilə bilər. Dilin lüğət tərkibi daim dinamik və inkişafdadır. Sözlərin ümumişləklik xüsusiyyətinin itirilməsinin də bir sıra səbəbləri mövcuddur. Dövlət quruluşları, ictimai-siyasi funksiyalar dəyişib bir-birini əvəz etdikcə, onlarla bağlı sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır. Məsələn: darğa, töycü, dinar, koxa, kətxuda, dirhəm, katta, şahı və s. İnsanların həyat və yaşayışı dəyişdikcə, Məsələn: arxalıq, təhnə, daqqal batman, çuxa, börk, əba, çarığ, xurcun və s. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq: Məsələn: xış, mirab, mac, vəl, cu var, hodaq, qazalaq və s. Dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlərin köhnəlməsi də arxaizmlərin yaranmasının növbəti səbəbidir. Məsələn: sayru (xəstə), güz (payız), gəz (dəfə), ün (sas), pitik (yazı), əsrük (sərxoş), uçmaq (cənnət), ayıtmaq (demək, söyləmək), alp(cəsur), suç (günah), tanıq (şahid), yağmalamaq (talamaq), yazı (çöl, düz) görkli (gözəl), us (ağıl), damu (cəhənnəm) və s.

Резюме

Поскольку язык является общественным явлением, в нем отражаются все исторические события, изменения в обществе. Со временем некоторые понятия меняются и исчезают, в то время как слова, обозначающие их, устаревают и теряют свой общий характер. Такие слова называются устаревшими словами. Архаизмы

образованы от слова “archaşcos”, что в переводе с греческого языка (archalos) означает “древний”. Слово “архаичный” происходит от греческого “archaios” (первый, самый старый) и суффикса “ikos”. Фактически, в лингвистике архаизмы можно рассматривать как антонимы неологизмов. Словарный состав языка постоянно динамичен и развивается. Существует также ряд причин, по которым слова теряют свой характер общности. По мере того, как государственные структуры, общественно-политические функции меняются и сменяют друг друга, слова, связанные с ними, также устаревают и выходят из строя. Например: Дарга, тюджу, Динар, Коха, катхуда, дирхерн, катта, шахи и т. Д. По мере изменения быта и образа жизни людей, например: ардалык, тахна, даккал, Чуха, Берк, Аба, чарык, хурджун и др. В связи с развитием науки и техники; например: xish, mirab, Mac, val, cu var, hodaq, gazalaq и т. Д. Устаревание слов в связи с развитием и обогащением самого языка также является следующей причиной возникновения архаизмов. Например: сайру (больной), осень (осень), прогулка (раз), Ун (САС), питик (письмо), век (пьяный), летать (рай), просыпаться(сказать, сказать), Альп (храбрый), преступление (грех), таныг (свидетель), брызги (грабеж), письмо (степь, прямо) выдающийся (красивый), нас (разум), даму (ад) и т. Д.

Summary

Since language is a social phenomenon, all historical events, changes in society are reflected in it. Over time, some concepts change and disappear, and the words denoting them become old and lose their general character. Such words are called obsolete words. Archaisms are formed from the word “archaşcos”, which in translation from Greek (archalos) means “ancient”. The word” archaic “originated from the Greek suffix” archaios “(the first, oldest) and” ikos”. In fact, in linguistics, archaisms can be considered as antonyms of neologisms. The vocabulary of the language is constantly dynamic and in development. There are also a number of reasons for the loss of the generality of words. As state structures and socio-political functions change and replace each other, so do the words associated with them. For example: Darga, töycü, dinar, kokha, katkhuda, dirharn, katta, Shahi, etc. As people’s lives and lives change, for example: archalig, tahnah, Dakal batman, Chukha, börk, ABA, chariq, khurjun, etc. In connection with the development of Science and technology; for example: khysh, mirab, mac, Val, cu var, hodaq, gazalaq, etc. The obsolescence of words in connection with the development and enrichment of the language itself is also another reason for the emergence of archaisms. For example: sayru (sick), fall (autumn), walk (times), reputation (sas), pitik (writing), asruk (drunk), fly (heaven), sober up (say, say), Alpine(brave), crime (sin), taniq (witness), looting (plunder), writing (steppe, flat) majestic (beautiful), us (mind), damu (hell), etc.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova